

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	ہکاری آواز والے حروف Hakaari Aawaz Wale Huruf
ماڈیول آئی ڈی Module ID	H-A-W-H_07_E
کلیدی الفاظ Keywords	ہکاری، مخلوط، حروف، لفظ، علامت، آواز

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

Module: 7

Hakaari Aawaaz Waale Huruf

Fehrist

1	Taaaruf	3
2	Maqaasid	3
3	Matan	4
4	Khulaasa.....	9

1 Taaaruf

Aadaab azeez dosto

Aap jaante hain ki mufrad aawaaz yaani ek ya tanha aawaaz ko zaahir karne wala nishaan jise alaamat bhi kahte hain harf kahlata hai. Pichle kai module mein aap Urdu hurufe-tahajji ke in huruf ke baare mein maloomaat haasil kar chuke hain. In huruf ki aawaazen, un ki banawat ya shaklen aur unhen likhne ke sahi tareeqe bhi maloom kar chuke hain. Hindustani boliyon ki kuch aur makhsoos aawaazon ko zaahir karne ke liye mazkoora huruf ke alaawa baaz aise huruf waza kiye gaye hain jinhen hakaari aawaazen kahte hain. Yeh aawaazen hain.

Bh Ph Th Th Jh Chhah Dh Dh

Ra Dh Kh Gh La Ma Nha Vha

Yeh murakkab Hakaari aawaazen bhi Urdu mein mustamal hain. Unhen mufrad harf ke saath do chashmi he ko mila kar likha jaata hai. Inhen makhloot huruf bhi kaha jaata hai. Is module mein hum inhin Hakaari aawaaz waale huruf mein se baaz ke baare mein guftagu karenge.

2 Maqaasid

Is module ke mutaale ke baad aap

1. Hakaari aawaaz waale huruf ki shaklon se waaqif ho jayenge
2. In huruf ke naamon aur unki aawaazon se bhi waaqif honge
3. Likhne mein unki tarakibi ya badli hui shaklon aur unke istemaal se bhi waaqif ho sakenge.

3 Matn

Dosto! Aaiye sab se pahle bh, ph, th aur th aawaazon ke baare mein baat karen. Yeh aawaazen ba, pa, ta aur te huruf ki aawaazon yaani ba, pa, ta aur te ke nazdeek ki aawaazen hain is liye unhen in mufrad huruf ke saath do chashmi he ke saath mila kar likhte hain. Yeh dekhiye pahle is harf ki ibtedaai shakl likhi aur is ke saath ko mila diya gaya hai. Yahan unke likhne ke tareeqe par ghaur kijiye.

Ba + ha = bh	$\text{بھ} = \text{ب} + \text{ھ}$
Pa + ha = ph	$\text{پھ} = \text{پ} + \text{ھ}$
Ta + ha = th	$\text{تھ} = \text{ت} + \text{ھ}$
Te + ha = th	$\text{تھ} = \text{ت} + \text{ھ}$

Aap ne ghaur kiya ki kis tarah do huruf yaani ba aur ha ko mila kar bh harf ko likhte hain. Isi tarah yaani pa aur ha ko mila kar ph, ta aur ha ko mila kar th aur ta ha ko mila kar th huruf ko likhte hain.

Huruf ko jod kar lafz banaane ke dauraan doosre huruf ki tarah bh, ph, th aur th ka istemaal bhi lafz ke ibtedaa mein, darmeyaan ya aakhir mein kahin bhi ho sakta hai. in misaalon ko ghaur se dekhiye:

Pahle bh ke istemaal waale alfaaz.

Bharat Bhaasha Bhai Bhaabhi Bhook Bhid

Abhi Kabhi Sabha Lubhaana Laabh Kumbh

Ph ke istemaal waale alfaaz.

Phir Phulwaari Phool Phatna Phaagun

Gupha Bipharna Phusa Phusaahat Phoopha Phoophi

Th ke istemaal waale alfaaz

Thaali Kattha Rath Thakan Thoda

Thapki Teerth Jattha Saath Suthra

Isi tarah th ke istemaal waale alfaaz

Thaat Thokar Thela Thathera Thanda

Chitthi Paraatha Mithai Jeth Seth

Aap ne ghaur kya hoga ki ba, pa, ta aur tikki shakl ek jaisi hai is liye is se banane waale murakkab huruf bh, ph, th aur th ke likhne ka tareeqa aur usool ek jaisa hi hai farq sirf nuqte aur alaamat ka hai.

Isi tarah ja aur che ki shakl ek jaisi hai. Un mein sirf nuqte ka farq hai is liye un se banne waale murakkab huruf jh aur chhah ke likhne ka tareeqa bhi ek jaisa hi hai.

‘Ja’ se banne waale murakkab harf jh hai. Use likhne ke liye pahle ki tarah sab se pahle harf ja ka pahla hissa likhte hain jis ki shakl yeh (ج) hai. Is ke baad doosra harf ha us ke saath jodate hain is tarah:

Ja + ha = jh

ج = ج + ه

‘Jh’ ka istemaal bhi lafz ke shuru, darmiyaan ya aakhir mein hota hai. In misaalon par ghaur kijiye.

Jholi Bujhana Rijhaana Jhaadu Jhaanki

Jhurmut Jaanjh Baanjh Saanjh Samajh

Isi tarah chhah likhne ke liye sab se pahle harf che ki ibedai shakl likhte hain aur is mein do chashmi he ko mila kar chhah harf likhte hain. Yeh dekhiye is tarah:

Che + ha = chhah

چھ = چ + ہ

‘Chhah’ ka istemaal bhi lafz ke shuru, darmeyaan aur aakhir mein hota hai. Chhah ke istemaal se bannne waale in alfaaz ko ghaur se dekhiye

Chhaata Chhota Chhadi Chhalani Chhutti
Machhli Machchhar Bichhauna Kachhuwa Nichhawar
Richh Magar Machchh Kuchh Poochh

Aap ne ghaur kiya hoga ki ja aur che ki shakl ek jaisi hai is liye is se banne waale murakkab huruf jh aur chhah ke likhne ka tareeqa aur usool ek jaisa hi hai farq sirf nuqte aur alaamat ka hai.

Aaiye ab dh, dh dh aawaazon ko zaahir karne waale huruf ke baare mein guftagu karen. Aap jaante hain ki Urdu haruf-e-tahajji mein kuchh huruf aise hain jo apne baad aane waale harf se nahin judte hain yaani huruf ko jod kar lafz banaate waqt un ke baad koi harf aata hai to use alag hi likha jaata hai. In huruf ki khaas baat yeh bhi hai ki yeh lafz ke shuru mein aayen , darmeyaan mein aayen ya aakhir mein, hamesha apni poori surat mein hi likhe jaate hain. yeh huruf hain alif, da, da, za, ra, da, za, za aur-o-. in huruf mein se da, da, ra, da aur-o- huruf aise hain jinhen ha se mila kar murakkab huruf banaate hain. Yahan hum da, da aur da huruf ke saath ha mila kar likhne se hakaari aawaaz waale huruf ka zikr karenge.

Da se banne waala murakkab harf dh hai. Use likhne ke liye sab se pahle harf da likhte hain jiski shakl ye (د) hai. Is ke baad doosra harf ha us ke saath judte hain is tarah:

Da + ha = dh	دھ = د + ہ
--------------	------------

Yaad rahe ki harf da apne baad aane waale kisi harf se nahin milta hai isi liye da aur h donon saath rahne ke bawajood alag alag likhe gaye hain.

Dh ke istemaal waale chand alafaaz dekhien:

Dhool Dhoop Dhaaga Dhobi Dhamki
Udhaar Dharti Dharam Bandhan Sudhar
Doodh Gidh Bodh Magadh

Isi tarah da se banne waala murakkab harf dh hai. Da ki tarah da bhi apne se baad waale harf se nahin milta is liye makhloot hone ke bawajood alag alag likhe gaye hain.

Da + ha = dh	دھ = د + ہ
--------------	------------

‘dh’ ke istemaal waale chand alafaaz dekhien:

Dhaal Dhaaras Dholak Dher
Nidhaal Gaddha

Is silsile ka ek aur harf hai da. Da se banne waala murakkab harf dh hai. Da aur da ki tarah da bhi apne se baad waale harf se nahin milta is liye makhloot hone ke bawajood alag alag likha jaata hai:

Da + ha = dh	دھ = د + ہ
--------------	------------

Dh ke istemaal se banne waale chand alafaaz dekhien:

Baadh Asaadh Badhaawa Budhaapa Gaadha
Padhana Chadhana Seedhi Padhai Aligadh Badhi

Dosto aap ne ghaur kiya hoga ki da, da aur da ke istemaal se banne waale murakkab huruf dh, dh aur radh ke likhne ka tareeqa aur usool ek jaisa hi hai farq sirf nuqte aur chhoti ta ki alaamat ke istemaal ka hai.

Aaiye ab kh aur gh aawaazon ko zaahir karne waale huruf ke baare mein guftagu Karen.

Murakkab huruf mein kaaf aur ga ki madad se banne waale huruf bhi shaamil hain.

‘kaaf’ se banne waala murakkab harf kh khey hai. Ki aawaaz kh ki hoti hai.

Use likhne ke liye pahle harf kaaf’ ka pahla hissa len jis ki shakl ye (ک) hai.

Is ke baad doosra harf ha harf ha’ko dikhaaya jaaye is ke saath mila kar likhte hain to yeh harf kh ban jaata hai.is tarah:

Kaaf + ha = kh

ك = ک + ح

Kh’ka istemaal bhi lafz ke shuru, darmeyaan ya aakhir mein hota hai.Misaal ke taur par kh ke istemaal waale chand alfaaz dekhien.

Rakhwaali Dukh Sukh Dikhaawa Kholna

Khana Khiladi Khel Likhna Seekhna

‘kh’ ki tarah hi harf gh ghaiy hai.Ki aawaaz gh ki hoti hai.Use likhne ke liye sab se pahle harf ga ka pahla hissa lete hain jiski shakl ye (گ) hai.

Is ke baad doosra harf ha (harf ha ko dikhaaya jaaye)ko is ke saath mila kar likhte hain to yeh harf gh ban jaata hai.

(use pahle alag alag likha jaaye. Us ke baad in donon harfon ko mila kar likha jaaye.

‘gh’ ka istemaal bhi lafzon ke shuru, darmeyaan ya aakhir mein hota hai.Misaal ke taur par gh ke istemaal waale chand alfaaz dekhien.

Ghar ghada Ghaas Baghaar na Panghat

Chinghaadna Maagh

4 Khulaasa

Dosto,

Yahan hakaari aawaaz waale huruf ke likhne, padhne aur un se banne waale alfaaz ke baare mein bataaya gaya hai. Ab hum ne huruf-e-tahajji ke tamaam huruf se waaqfiyat haasil kar li. Saath saath in huruf ke aadhe aur poore hisse ke istemaal ko bhi seekha. Yeh bhi maloom hua ki Urdu ke kaun kaun se huruf shuru mein aate hain to aadhe likhe jaate hain aur aakhir mein aate hain to poore likhe jaate hain. In huruf se bhi waaqfiyat hui jis ki shakl kisi bhi surat mein nahin badalti. Hum ne yeh bhi seekha ki kaun kaun se huruf ek doosre se kisi bhi surat mein milaakar nahin likhe jaate aur apne se baad mein aane waale harf se bhi nahin milate. Ummeed hai ki ab aap logon ko Urdu ke haruf-e-tahajji se waaqfiyat ho gai hai. Saath saath in huruf ke istemaal aur un ki madad se banne waale alfaaz ki bhi jaankaari mil gai hogi. Yahan sirf misaal ke taur par chand alfaaz pesh kiye gaye hain. Ab aap ap ne mashq ke dauraan naye naye alfaaz bana sakte hain aur unhen likh sakte hain.

Disclaimer

Online course ke darsi mawaad ki tarteef-o-tadveen ke liye NCERT ki darsi wo muaavin darsi kitaabon urdoo zabaan-o-adab ki taarikh, urdu qavaid-o-insha, urdu ki adabi asnaaf, rahnuma kitaab, urdu tadarisiyaat, urdu zaban ki tadarees waghaira se istefada kiya gaya hai

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	ہکاری آواز والے حروف Hakaari Aawaz Wale Huruf
ماڈیول آئی ڈی Module ID	H-A-W-H_07_U
کلیدی الفاظ Keywords	ہکاری، مخلوط، حروف، لفظ، علامت، آواز

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

मोडीयूल-7

हकारी आवाज़ वाले हुरूप

फेहरिस्त

1	तआरुफ़	3
2	मक़ासिद	3
3	मतद	4
4	ख़ुलासा	9

1 तआरुफ़

आदाब अज़ीज़ दोस्तो

आप जानते हैं कि मुफ़रद आवाज़ यानी एक या तन्हा आवाज़ को ज़ाहिर करने वाला निशान जिसे अलामत भी कहते हैं हर्फ़ कहलाता है। पिछले कई मोडीयूल में आप उर्दू हुरूफ़े-तहज्जी के इन हुरूफ़ के बारे में मालूम हासिल कर चुके हैं। इन हुरूफ़ की आवाज़ें, उन की बनावट या शकलें और उन्हें लिखने के सही तरीके भी मालूम कर चुके हैं। हिन्दुस्तानी बोलियों की कुछ और मखसूस आवाज़ों को ज़ाहिर करने के लिए मज़कूर हुरूफ़ के अलावा बाज़ ऐसे हुरूफ़ वज़ा किए गए हैं जिन्हें हकारी आवाज़ें कहते हैं। ये आवाज़ें हैं

भ फ थ ठ झ छः ध ढ
र ढ ख घ ल म न व

ये मुरक्कब हकारी आवाज़ें भी उर्दू में मुस्तामल हैं। उन्हें मुफ़रद हर्फ़ के साथ दो चश्मी हे को मिला कर लिखा जाता है। इन्हें मखलूत हुरूफ़ भी कहा जाता है। इस मोडीयूल में हम इन्हीं हकारी आवाज़ वाले हुरूफ़ में से बाज़ के बारे में गुफ़्तगु करेंगे।

2 मक़ासिद

इस मोडीयूल के मुताले के बाद आप

1. हकारी आवाज़ वाले हुरूफ़ की शकलों से वाक़िफ़ हो जाएंगे
2. इन हुरूफ़ के नामों और उनकी आवाज़ों से भी वाक़िफ़ होंगे
3. लिखने में उनकी तरकीबी या बदली हुई शकलों और उनके इस्तेमाल से भी वाक़िफ़ हो सकेंगे

3 मतन

दोस्तो! आईए सबसे पहले भ, फ, थ और ठ आवाज़ों के बारे में बात करें। ये आवाज़ें ब, प, त और टे हुरूफ़ की आवाज़ों यानी ब, प, त और टे के नज़दीक की आवाज़ें हैं इसलिए उन्हें इन मुफ़रद हुरूफ़ के साथ दो चश्मी हे के साथ मिला कर लिखते हैं। ये देखिए पहले इस हर्फ़ की इब्तेदाई शकल लिखी और इस के साथ को मिला दिया गया। यहां उनके लिखने के तरीके पर गौर कीजीए

ब + ह = भ	
प + ह = फ	
त + ह = थ	
टे + ह = ठ	

आप ने गौर किया कि किस तरह दो हुरूफ़ यानी ब और ह को मिला कर भ हर्फ़ को लिखते हैं। इसी तरह यानी प और ह को मिला कर फ, त और ह को मिला कर थ और टावर ह को मिला कर ठ हुरूफ़ को लिखते हैं

हुरूफ़ को जोड़ कर लफ़ज़ बनाने के दौरान दूसरे हुरूफ़ की तरह भ, फ, थ और ठ का इस्तेमाल भी लफ़ज़ के इब्तेदा में, दरमयान या आखिर में कहीं भी हो सकता है। इन मिसालों को गौर से देखिए:

पहले भ के इस्तेमाल वाले अलफ़ाज़

भारत भाषा भाई भाभी भूक भीड़
अभी कभी सभा लुभाना लाभ कंभ

फ के इस्तेमाल वाले अलफ़ाज़

फिर फुलवारी फूल फटना फागुन

गुफा बिफरना फुसफुसाहट फूफा फूफी

थ के इस्तेमाल वाले अलफ़ाज़

थाली कत्था रथ थकन थोड़ा

थपकी तीर्थ जत्था साथ सुथरा

इसी तरह ठ के इस्तेमाल वाले अलफ़ाज़

ठाट ठोकर ठेला ठठेरा ठंडा

चिढ़ी पराठा मिठाई जेठ सेठ

आप ने गौर क्या होगा कि ब, प, त और टिककी शकल एक जैसी है इसलिए इस से बनने वाले मुरक्कब हुरूफ़ भ, फ, थ और ठ के लिखने का तरीका और उसूल एक जैसा ही है। फ़र्क सिर्फ़ नुक्ते और अलामत का है

इसी तरह 'ज और चे' की शकल एक जैसी है। उनमें सिर्फ़ नुक्ते का फ़र्क है। इसलिए उनसे बनने वाले मुरक्कब हुरूफ़ झ और छः के लिखने का तरीका भी एक जैसा ही है

ज से बनने वाला मुरक्कब हर्फ़ झ है। उसे लिखने के लिए पहले की तरह सबसे पहले हर्फ़ ज का पहला हिस्सा लिखते हैं जिसकी शकल ये (ﺝ) है। इस के बाद दूसरा हर्फ़ ह उस के साथ जोड़ते हैं इस तरह:

ज + ह = झ

ﺝ = ﺝ + ﺥ

'झ' का इस्तेमाल भी लफ़ज़ के शुरू, दरमियान या आखिर में होता है। इन मिसालों पर गौर कीजिए

झोली बुझना रिझाना झाड़ू झाँकी
झुरमुट जांझ बाँझ साँझ समझ

इसी तरह छः लिखने के लिए सबसे पहले हर्फ 'चे' की इबतिदाई शकल लिखते हैं और इस में दो चश्मी है को मिला कर छः

हर्फ लिखते हैं। ये देखिए इस तरह:

चे + ह = छः	
-------------	---

'छः' का इस्तेमाल भी लफ़्ज़ के शुरू, दरमयान और आखिर में होता है। छः के इस्तेमाल से बनने वाले इन अलफ़ाज़ को गौर से देखिए

छाता छोटा छड़ी छलनी छुट्टी
मछली मच्छर बिछौना कछवा निछावर
रीछ मगरमच्छ कुछ पूछ

आप ने गौर क्या होगा कि ज और चे की शकल एक जैसी है इसलिए इस से बनने वाले मुक्कब हुरूफ़ झ और छः के लिखने का तरीका और उसूल एक जैसा ही है। फ़र्क सिर्फ़ नुक्ते और अलामत का है

आईए अब ध, ढ, ढ आवाज़ों को ज़ाहिर करने वाले हुरूफ़ के बारे में गुफ़्तगु करें। आप जानते हैं कि उर्दू हुरूफ़-ए-तहज्जी में कुछ हुरूफ़ ऐसे हैं जो अपने बाद आने वाले हर्फ़ से नहीं जुड़ते हैं यानी हुरूफ़ को जोड़ कर लफ़्ज़ बनाते वक़्त उन के बाद कोई हर्फ़ आता है तो उसे अलग ही लिखा जाता है। इन हुरूफ़ की ख़ास बात ये भी है कि ये लफ़्ज़ के शुरू में आएंगे, दरमयान में आएंगे या आखिर में, हमेशा अपनी पूरी सूरत में ही लिखे जाते हैं। ये हुरूफ़ हैं अलिफ़, द, ड, ज़, र, ड, ज़, ज़ और-ओ-। एन हुरूफ़ में से द, ड, र, ड और-ओ- हुरूफ़ ऐसे हैं जिन्हें

हिस्से मिला कर मुरक्कब हुरूफ बनाते हैं। यहां हम द, ड और ड हुरूफ के साथ ह मिला कर लिखने से हिकारी आवाज़ वाले हुरूफ का ज़िक्र करेंगे

द से बनने वाला मुरक्कब हर्फ ध है। उसे लिखने के लिए सबसे पहले हर्फ द लिखते हैं जिसकी शकल ये (د) है। इस के बाद दूसरा हर्फ ह उस के साथ जोड़ते हैं इस तरह:

द + ह = ध	د = د + ه
-----------	-----------

याद रहे कि हर्फ 'द' अपने बाद आने वाले किसी हर्फ से नहीं मिलता है इसलिए 'द' और 'ह' दोनों साथ रहने के बावजूद अलग अलग लिखे गए हैं

ध के इस्तेमाल वाले चंद अलफ़ाज़ देखें:

धूल	धूप	धागा	धोबी	धमकी
उधार	धरती	धरम	बंधन	सुधार
दूध	गिध	बोध	मगध	

इसी तरह ड से बनने वाला मुरक्कब हर्फ ढ है। द की तरह ड भी अपने से बाद वाले हर्फ से नहीं मिलता इसलिए मखलूत होने के बावजूद अलग अलग लिखे गए हैं।

ड + ह = ढ	د = د + ه
-----------	-----------

'ढ' के इस्तेमाल वाले चंद अलफ़ाज़ देखें

ढाल	ढारस	ढोलक	ढेर
निढाल	गड्ढा		

इस सिलसिले का एक और हर्फ है ड। ड से बनने वाला मुक्कब हर्फ ढ है। द और ड की तरह ड भी अपने से बाद वाले हर्फ से नहीं मिलता इसलिए मखलूत होने के बावजूद अलग अलग लिखा जाता है:

ड + ह = ढ	$\text{د} = \text{د} + \text{ه}$
-----------	----------------------------------

ढ के इस्तेमाल से बनने वाले चंद अलफ़ाज़ देखें

बाढ़ असाढ़ बढ़ावा बुढ़ापा गाढ़
पढ़ना चढ़ना सीढ़ी पढ़ाई अलीगढ़ बढ़ई

दोस्तो आप ने गौर क्या होगा कि द, ड और ड के इस्तेमाल से बनने वाले मुक्कब हुरूफ़ ध, ढ और ढ के लिखने का तरीका और उसूल एक जैसा ही है। फ़र्क़ सिर्फ़ नुक्ते और छोटी त की अलामत के इस्तेमाल का है

आईए अब ख और घ आवाज़ों को ज़ाहिर करने वाले हुरूफ़ के बारे में गुफ़्तगु करें

मुक्कब हुरूफ़ में 'काफ़' और ग की मदद से बनने वाले हुरूफ़ भी शामिल हैं 'काफ़' से बनने वाला मुक्कब हर्फ़ 'ख' Khey है। की आवाज़ Kh की होती है उसे लिखने के लिए पहले हर्फ़ 'काफ़' का पहला हिस्सा लें जिसकी शकल ये (ک) है।

इस के बाद दूसरा हर्फ़ 'ह' हर्फ़ 'ह' को दिखाया जाये को इस के साथ मिला कर लिखते हैं तो ये हर्फ़ 'ख' बन जाता है। इस तरह:

काफ़ + ह = ख	$\text{ک} = \text{ک} + \text{ه}$
--------------	----------------------------------

'ख' का इस्तेमाल भी लफ़्ज़ के शुरू, दरमयान या आख़िर में होता है।मिसाल के तौर पर 'ख के इस्तेमाल वाले चंद अलफ़ाज़ देखें।

रखवाली दुख सुख दिखावा खोलना
खाना खिलाड़ी खेल लिखना सीखना

'ख' की तरह ही हर्फ़ 'घ' Ghey है। की आवाज़ Gh की होती है। उसे लिखने के लिए सब से पहले हर्फ़ ग का पहला हिस्सा लेते हैं जिसकी शकल ये (گ) है इस के बाद दूसरा हर्फ़ 'ह' (हर्फ़ 'ह को दिखाया जाये)को इस के साथ मिला कर लिखते हैं तो ये हर्फ़ 'घ बन जाता है।

(उसे पहले अलग अलग लिखा जाये। उस के बाद इन दोनों हर्फ़ों को मिला कर लिखा जाये।

'घ' का इस्तेमाल भी लफ़्ज़ों के शुरू, दरमयान या आख़िर में होता है।मिसाल के तौर पर 'घ के इस्तेमाल वाले चंद अलफ़ाज़ देखें।

घर घड़ा घास बघारना पनघट चिंघाड़ना माघ

4 खुलासा

दोस्तो,

यहां हिकारी आवाज़ वाले हुरूफ़ के लिखने, पढ़ने और और उनसे बनने वाले अलफ़ाज़ के बारे में बताया गया है। अब हमने हुरूफ़-ए-तहज्जी के तमाम हुरूफ़ से वाक़फ़ीयत हासिल कर ली। साथ साथ इन हुरूफ़ के आधे और पूरे हिस्से के इस्तेमाल को भी सीखा। ये भी मालूम हुआ कि उर्दू के कौन कौन से हुरूफ़ शुरू में आते हैं तो आधे लिखे जाते हैं और आख़िर में आते हैं तो पूरे लिखे जाते हैं। इन हुरूफ़ से भी वाफ़ीत हुई जिसकी शकल किसी भी सूरत में नहीं बदलती।

हमने ये भी सीखा कि कौन कौन से हुरूफ़ एक दूसरे सेक्सी भी सूरत में मिलाकर नहीं लिखे जाते और अपने से बाद में आने वाले हर्फ़ से भी नहीं मिलते। उम्मीद है कि अब आप लोगोंको उर्दू के हुरूफ़-ए-तहज्जी से वाक़फ़ीयत हो गई है। साथ साथ इन हुरूफ़ के इस्तेमाल और उनकी मदद से बनने वाले अलफ़ाज़ की भी जानकारी मिल गई होगी। यहां सिर्फ़ मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ पेश किए गए हैं। अब आप अपने मश्क़ के दौरान नए नए अलफ़ाज़ बना सकते हैं और उन्हें लिखें हैं।

Disclaimer

ऑनलाइन कोर्स के दर्सी मवाद की तर्तीब व तदवीन के लिए एन सी ई आर टी की दर्सी व मुआविन दर्सी किताबों उर्दू ज़बान व अदब की तारीख, उर्दू क़वाइदो-इंशा, उर्दू की अदबी अस्नाफ़, रहनुमा किताब, उर्दू तदरिसिय्यात, उर्दू ज़बान की तदरीस वगैरा से इस्तेफ़ादा किया गया है

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات	
Module Detail	
مضمون کا نام	اردو
Subject Name	Urdu
کورس کا نام	اردو رسم الخط کی آموزش
Course Name	Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان	ہکاری آواز والے حروف
Module Name/Title	Hakaari Aawaz Wale Huruf
ماڈیول آئی ڈی	H-A-W-H_07_U
Module ID	
کلیدی الفاظ	ہکاری، مخلوط، حروف، لفظ، علامت، آواز
Keywords	

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار	نام	ادارہ
Role	Name	Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر	پروفیسر محمد فاروق انصاری	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Coordinators	Prof. Mohd. Faruq Ansari	DEL, NCERT, New Delhi
	پروفیسر دیوان حنان خان	
	Prof. Diwan Hannan Khan	
کورس ایڈمنسٹریٹر	ڈاکٹر عبدالرحمن	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Administrator	Dr. Abdur Rahman	DEL, NCERT, New Delhi
	ڈاکٹر امتیاز احمد	
	Dr. Imtiyaz Ahmad	

ماڈیول: 7

ہکاری آواز والے حروف

فہرست

3	تعارف:	1
3	مقاصد:	2
3	متن	3
8	خلاصہ:	4

1 تعارف:

آداب! عزیز دوستو!

آپ جانتے ہیں کہ مفرد آواز یعنی ایک یا تنہا آواز کو ظاہر کرنے والا نشان جسے علامت بھی کہتے ہیں حرف کہلاتا ہے۔ پچھلے کئی ماڈیول میں آپ اردو حروف تہجی کے ان حروف کے بارے میں معلومات حاصل کر چکے ہیں۔ ان حروف کی آوازیں، ان کی بناوٹ یا شکلیں اور انہیں لکھنے کے صحیح طریقے بھی معلوم کر چکے ہیں۔ ہندوستانی بولیوں کی کچھ اور مخصوص آوازوں کو ظاہر کرنے کے لیے مذکورہ حروف کے علاوہ بعض ایسے حروف وضع کیے گئے ہیں جنہیں ہکاری آوازیں کہتے ہیں۔ یہ آوازیں ہیں:

بھ پھ تھ ٹھ جھ چھ ڈھ ڈھ
رھ لھ گھ لھ مھ نھ وھ

یہ مرکب ہکاری آوازیں بھی اردو میں مستعمل ہیں۔ انہیں مفرد حرف کے ساتھ دو چشمی ہے کو ملا کر لکھا جاتا ہے۔ انہیں مخلوط حروف بھی کہا جاتا ہے۔ اس ماڈیول میں ہم انہیں ہکاری آواز والے حروف میں سے بعض کے بارے میں گفتگو کریں گے۔

2 مقاصد:

اس ماڈیول کے مطالعے کے بعد آپ:

- 1 ہکاری آواز والے حروف کی شکلوں سے واقف ہو جائیں گے۔
- 2 ان حروف کے ناموں اور ان کی آوازوں سے بھی واقف ہوں گے۔
- 3 لکھنے میں ان کی ترکیبی یا بدلی ہوئی شکلوں اور ان کے استعمال سے بھی واقف ہو سکیں گے۔

3 متن

دوستو! آئیے سب سے پہلے بھ، پھ، تھ اور ٹھ آوازوں کے بارے میں بات کریں۔ یہ آوازیں ب، پ، ت اور ٹ حروف کی آوازوں یعنی ब, प, त اور ठ کے نزدیک کی آوازیں ہیں اس لیے انہیں ان مفرد حروف کے ساتھ دو چشمی ہے کے ساتھ ملا کر لکھتے ہیں۔ یہ دیکھیے پہلے اُس حرف کی ابتدائی شکل لکھی اور اُس کے ساتھ h کو ملا دیا گیا۔ یہاں ان کے لکھنے کے طریقے پر غور کیجیے

$\text{!} + \text{h} = \text{بھ}$

پھ = ہ + پھ

تھ = ہ + تھ

ٹھ = ہ + ٹھ

آپ نے غور کیا کہ کس طرح دو حروف یعنی ب اور ہ کو ملا کر بھ حرف کو لکھتے ہیں۔ اسی طرح یعنی پ اور ہ کو ملا کر پھ، ت اور ہ کو ملا کر تھ اور ٹ اور ہ کو ملا کر ٹھ حروف کو لکھتے ہیں۔

حروف کو جوڑ کر لفظ بنانے کے دوران دوسرے حروف کی طرح بھ، پھ، تھ اور ٹھ کا استعمال بھی لفظ کے ابتدا میں، درمیان یا آخر میں کہیں بھی ہو سکتا ہے۔ ان مثالوں کو غور سے دیکھیے:

پہلے بھ کے استعمال والے الفاظ

بھارت	بھاشا	بھائی	بھابھی	بھوک	بھیڑ
ابھی	کبھی	سبھا	لبھانا	لابھ	کنبھ

پھ کے استعمال والے الفاظ

پھر	پھلوااری	پھول	پھٹنا	پھاگن	
گپھا	بپھرنا	پھسپھساہٹ	پھوپھا	پھوپھی	

تھ کے استعمال والے الفاظ

تھالی	کتھا	رتھ	تھکن	تھوڑا	
تھپکی	تیرتھ	جتھا	ساتھ	ستھرا	

اسی طرح ٹھ کے استعمال والے الفاظ

ٹھاٹ	ٹھوکر	ٹھیلا	ٹھھیرا	ٹھنڈا	
چٹھی	پراٹھا	مٹھائی	جیٹھ	سیٹھ	

آپ نے غور کیا ہو گا کہ ب، پ، ت اور ٹ کی شکل ایک جیسی ہے اس لیے اس سے بننے والے مرکب حروف بھ، پھ، تھ اور ٹھ کے لکھنے کا طریقہ اور اصول ایک جیسا ہی ہے۔ فرق صرف نقطے اور علامت کا ہے۔

اسی طرح 'ج' اور 'چ' کی شکل ایک جیسی ہے۔ ان میں صرف نقطے کا فرق ہے۔ اس لیے ان سے بننے والے مرکب حروف جھ اور چھ کے لکھنے کا طریقہ بھی ایک جیسا ہی ہے۔

ج سے بننے والا مرکب حرف جھ ہے۔ اسے لکھنے کے لیے پہلے کی طرح سب سے پہلے حرف 'ج' کا پہلا حصہ لکھتے ہیں جس کی شکل یہ (ج) ہے۔ اس کے بعد دوسرا حرف ہ اس کے ساتھ جوڑتے ہیں اس طرح:

جھ = ج + ہ

'جھ' کا استعمال بھی لفظ کے شروع، درمیان یا آخر میں ہوتا ہے۔ ان مثالوں پر غور کیجیے:

جھونکی	جھاننا	جھاننا	جھاننا	جھاننا
جھرمٹ	جانچ	بانچ	سانچ	سمجھ

اسی طرح چھ لکھنے کے لیے سب سے پہلے حرف 'چ' کی ابتدائی شکل لکھتے ہیں اور اس میں دو چشمی ہے کو ملا کر چھ حرف لکھتے ہیں۔ یہ دیکھیے اس طرح:

چھ = چ + ہ

'چھ' کا استعمال بھی لفظ کے شروع، درمیان اور آخر میں ہوتا ہے۔ چھ کے استعمال سے بننے والے ان الفاظ کو غور سے دیکھیے:

چھاتا	چھوٹا	چھڑی	چھانی	چھٹی
مچلی	مچھر	پچھونا	کچھوا	نچھاور
رپچھ	مگرچھ	سچھ	پوچھ	

آپ نے غور کیا ہو گا کہ ج اور چ کی شکل ایک جیسی ہے اس لیے اس سے بننے والے مرکب حروف جھ اور چھ کے لکھنے کا طریقہ اور اصول ایک جیسا ہی ہے۔ فرق صرف نقطے اور علامت کا ہے۔

آئیے اب دھ، ڈھ اور ڈ کو ظاہر کرنے والے حروف کے بارے میں گفتگو کریں۔ آپ جانتے ہیں کہ اردو حروف تہجی میں کچھ حروف ایسے ہیں جو اپنے بعد آنے والے حروف سے نہیں جڑتے ہیں یعنی حروف کو جوڑ کر لفظ بناتے وقت ان کے بعد کوئی حرف آتا ہے تو اسے الگ ہی لکھا جاتا ہے۔ ان حروف کی خاص بات یہ بھی ہے کہ یہ لفظ کے شروع میں آئیں، درمیان میں آئیں یا آخر میں، ہمیشہ اپنی پوری صورت میں ہی لکھے جاتے ہیں۔ یہ حروف ہیں ا، د، ڈ، ذ، ز، ژ اور و۔ ان حروف میں سے د، ڈ، ر، ژ اور و حروف ایسے ہیں جنہیں ہ سے ملا کر مرکب حروف بناتے ہیں۔ یہاں ہم د، ڈ اور ژ حروف کے ساتھ ملا کر لکھنے سے ہکاری آواز والے حروف کا ذکر کریں گے۔

د سے بننے والا مرکب حرف دھ ہے۔ اسے لکھنے کے لیے سب سے پہلے حرف 'د' لکھتے ہیں جس کی شکل یہ (د) ہے۔ اس کے بعد دوسرا حرف ہ اس کے ساتھ جوڑتے ہیں اس طرح:

$$دھ = د + ہ$$

یاد رہے کہ حرف 'د' اپنے بعد آنے والے کسی حرف سے نہیں ملتا ہے اس لیے 'د' اور 'ہ' دونوں ساتھ رہنے کے باوجود الگ الگ لکھے گئے ہیں۔

دھ کے استعمال والے چند الفاظ دیکھیں :

دھول	دھوپ	دھاگہ	دھوبی	دھمکی
ادھار	دھرتی	دھرم	بندھن	شدھار
دودھ	گدھ	بودھ	مگدھ	

اسی طرح ڈ سے بننے والا مرکب حرف ڈھ ہے۔ د کی طرح ڈ بھی اپنے سے بعد والے حرف سے نہیں ملتا اس لیے مخلوط ہونے کے باوجود الگ الگ لکھے گئے ہیں۔

$$ڈھ = ڈ + ہ$$

'ڈھ' کے استعمال والے چند الفاظ دیکھیں :

ڈھال	ڈھارس	ڈھولک	ڈھیر
نڈھال	گڈھا		

اس سلسلے کا ایک اور حرف ہے ژ۔ ژ سے بننے والا مرکب حرف ژھ ہے۔ داور ڈ کی طرح ژ بھی اپنے سے بعد والے حرف سے نہیں ملتا اس لیے مخلوط ہونے کے باوجود الگ الگ لکھا جاتا ہے۔

$$\text{ژ} = \text{ھ} + \text{ژھ}$$

ژھ کے استعمال سے بننے والے چند الفاظ دیکھیں :

باڑھ	اساڑھ	بڑھاوا	بڑھاپا	گاڑھا
پڑھنا	چڑھنا	سیڑھی	پڑھائی	علی گڑھ
				بڑھئی

دوستو! آپ نے غور کیا ہو گا کہ د، ڈ اور ژ کے استعمال سے بننے والے مرکب حروف دھ، ڈھ اور ژھ کے لکھنے کا طریقہ اور اصول ایک جیسا ہی ہے۔ فرق صرف نقطے اور چھوٹی ط کی علامت کے استعمال کا ہے۔

آئیے اب کھ اور گھ آوازوں کو ظاہر کرنے والے حروف کے بارے میں گفتگو کریں۔

مرکب حروف میں 'ک' اور 'گ' کی مدد سے بننے والے حروف بھی شامل ہیں۔

'ک' سے بننے والا مرکب حرف 'کھ' Khey ہے۔ اس کی آواز Kh کی ہوتی ہے۔

اسے لکھنے کے لیے پہلے حرف 'ک' کا پہلا حصہ لیں جس کی شکل یہ (ک) ہے۔

اس کے بعد دوسرا حرف 'ھ' (حرف 'ھ' کو دکھایا جائے) کو اس کے ساتھ ملا کر لکھتے ہیں تو یہ حرف 'کھ' بن جاتا ہے۔ اس طرح

$$\text{ک} = \text{ھ} + \text{کھ}$$

'کھ' کا استعمال بھی لفظ کے شروع، درمیان یا آخر میں ہوتا ہے۔ مثال کے طور پر 'کھ' کے استعمال والے چند الفاظ دیکھیں :

رکھوالی	دکھ	سکھ	دکھاوا	کھولنا
کھانا	کھلاڑی	کھیل	لکھنا	سیکھنا

'گھ' کی طرح ہی حرف 'گھ' Ghey ہے۔ اس کی آواز Gh کی ہوتی ہے۔ اسے لکھنے کے لیے سب سے پہلے حرف 'گ' کا پہلا حصہ لیتے ہیں جس کی شکل یہ (گ) ہے۔

اس کے بعد دوسرا حرف 'ھ' (حرف 'ھ' کو دکھایا جائے) کو اس کے ساتھ ملا کر لکھتے ہیں تو یہ حرف 'گھ' بن جاتا ہے۔

(اسے پہلے الگ الگ لکھا جائے۔ اس کے بعد ان دونوں حرفوں کو ملا کر لکھا جائے)

گھ کا استعمال بھی لفظوں کے شروع، درمیان یا آخر میں ہوتا ہے۔ مثال کے طور پر 'گھ' کے استعمال والے چند الفاظ دیکھیں :

گھر گھرا گھاس گھارنا پگھٹ چنگھاڑنا ماگھ

4 خلاصہ:

دوستو:

یہاں ہکاری آواز والے حروف کے لکھنے، پڑھنے اور اور ان سے بننے والے الفاظ کے بارے میں بتایا گیا ہے۔ اب ہم نے حروف تہجی کے تمام حروف سے واقفیت حاصل کر لی۔ ساتھ ساتھ ان حروف کے آدھے اور پورے حصے کے استعمال کو بھی سیکھا۔ یہ بھی معلوم ہوا کہ اردو کے کون کون سے حروف شروع میں آتے ہیں تو آدھے لکھے جاتے ہیں اور آخر میں آتے ہیں تو پورے لکھے جاتے ہیں۔ ان حروف سے بھی واقفیت ہوئی جس کی شکل کسی بھی صورت میں نہیں بدلتی۔ ہم نے یہ بھی سیکھا کہ کون کون سے حروف ایک دوسرے سے کسی بھی صورت میں ملا کر نہیں لکھے جاتے اور اپنے سے بعد میں آنے والے حرف سے بھی نہیں ملتے۔ امید ہے کہ اب آپ لوگوں کو اردو کے حروف تہجی سے واقفیت ہو گئی ہے۔ ساتھ ساتھ ان حروف کے استعمال اور ان کی مدد سے بننے والے الفاظ کی بھی جانکاری مل گئی ہوگی۔ یہاں صرف مثال کے طور پر چند الفاظ پیش کیے گئے ہیں۔ اب آپ اپنے مشق کے دوران نئے نئے الفاظ بنا سکتے ہیں اور انہیں لکھ سکتے ہیں۔

Disclaimer

آن لائن کورس کے درسی مواد کی ترتیب و تدوین کے لیے این سی ای آر ٹی کی درسی و معاون درسی کتابوں اردو زبان و ادب کی تاریخ، اردو قواعد و انشا، اردو کی ادبی اصناف، رہنما کتاب، اردو تدریسیات، اردو زبان کی تدریس وغیرہ سے استفادہ کیا گیا ہے۔